

Article No. 349

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2025.12.10>

Artykuł recenzyjny / Review article

Dziedzina nauk humanistycznych / Humanities

Dyscyplina naukowa: literaturoznawstwo / Discipline of science: literary studies

Copyright © 2025 SRG and M. Dąbrowska¹

Citation:

Dąbrowska, M. (2025). „Rosjo, dokądże pędzisz, daj odpowiedź!” (Aleksandr Etkind, *Rosja kontra nowoczesność*. Przeł. Andrzej Wojtasik. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2024, 199 s.). *Studia Rossica Gedanensia*, 12: 189–196. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2025.12.10>.

„ROSJO, DOKĄDŻE PĘDZISZ, DAJ ODPOWIEDŹ!”
(Aleksandr Etkind, *Rosja kontra nowoczesność*.
Przeł. Andrzej Wojtasik. Warszawa:
Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2024, 199 s.)

MAGDALENA DĄBROWSKA

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw

Wydział Lingwistyki Stosowanej / Faculty of Applied Linguistics

Instytut Filologii Rosyjskiej / Institute of Russian Philology

ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa, Polska / Krakowskie Przedmieście St. 26/28,
PL 00-927 Warsaw, Poland

Corresponding Author e-mail: m.dabrowska@uw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4014-4725>

(nadesłano / received 1.04.2025; zaakceptowano / accepted 10.04.2025)

Abstract

„Whither, then, are you speeding, O Russia of mine? Answer me!”

The paper presents the essay titled *Russia against modernity* by Alexander Etkind (born in 1955), translated by Andrzej Wojtasik, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warsaw

¹ This is an Open-Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Languages [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny].

2024. The essay includes an assessment of the Russian Federation (internal and foreign politics, army, economy, demography, healthcare, education, culture, environmental protection, etc.) in the context of the Russian-Ukrainian war and the key problems of the world civilization (the pandemic, climate crisis, totalitarianism).

Keywords: Russian Federation, war, Ukraine, future, economy, society, culture, environmental crisis, modernity.

Abstrakt

Artykuł zawiera omówienie eseju Aleksandra Etkinda (ur. w 1955 roku) *Rosja kontra nowoczesność* (przekł. Andrzej Wojtasik, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2024). Esaj zawiera ocenę Federacji Rosyjskiej (polityka wewnętrzna i zagraniczna, wojsko, gospodarka, demografia, opieka zdrowotna, edukacja, kultura, ochrona środowiska i in.) w kontekście wojny rosyjsko-ukraińskiej oraz kluczowych problemów cywilizacji światowej (pandemia, kryzys klimatyczny, totalitaryzm).

Słowa kluczowe: Federacja Rosyjska, wojna, Ukraina, przyszłość, gospodarka, społeczeństwo, kultura, kryzys klimatyczny, nowoczesność.

Wydana w przekładzie polskim Andrzeja Wojtasika książka *Rosja kontra nowoczesność* (Etkind 2024a²; oryg. ang. *Russia Against Modernity*: Etkind 2023) Aleksandra Etkinda (ur. w 1955 r.) – absolwenta Wydziału Psychologii Leningradzkiego Uniwersytetu Państwowego, historyka, literaturoznawcy i kulturoznawcy, profesora Wydziału Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Środkowoeuropejskiego – nie jest opracowaniem naukowym (choć zawiera elementy aparatu naukowego: przypisy z odwołaniami bibliograficznymi oraz indeks nazwisk i pojęć). Nie może nim być, ponieważ rzuca światło na procesy i wydarzenia czasów najnowszych, jeszcze niedomknięte i przez to niepoddające się obiektywnej ocenie. *Rosja kontra nowoczesność* to obszerny esej zarysowujący stan obecny i prognozujący przyszłość Federacji Rosyjskiej.

O ile Gogolowska Rosja-trójka nie wyjaśniła, dokąd pędzi (pytanie z finału powieści *Martwe dusze* wybrzmiało w tytule niniejszej recenzji; zob. Gogol 1987: 266³), o tyle Etkind odpowiedział aż nadto dobitnie, że Federacja Rosyjska zmierza ku upadkowi, ponieważ „wojna rosyjsko-ukraińska to koniec Federacji” (Etkind 2024a: 153). Eseista wykazał też, że katastroficzny ton i teorie spiskowe wybrzmiewają w narracji elit rosyjskich oraz w twórczości pisarzy, w tym Władimira Szarowa, Władimira Sorokina i Dmitrija Bykowa, a „mistycyzujący filozof Aleksandr Dugin opisał misję Rosji słowem *katechon*, oznaczającym siłę, która powstrzymuje nadejście Antychrysta i odracza nadejście końca świata” (zob. Etkind 2024a: 102; por. o Duginie: Kaźmierczyk,

² Wydanie zostało dofinansowane ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego pochodzących z Funduszu Promocji Kultury – państwowego funduszu celowego (zob. Etkind 2024a: [4]).

³ Fragment ten w języku angielskim (w tytule recenzji) został przytoczony w przekładzie D.J. Hogartha: <https://www.gutenberg.org/files/1081/1081-h/1081-h.htm> (dostęp 30.09.2024).

Składanowski 2023: 461–504). Między wizją klasyka rosyjskiego romantyzmu a opinią współczesnego publicysty uwidoczniła się jeszcze jedna istotna różnica: w *Martwych duszach* czytamy, że Rosji „dają [...] drogę inne narody i państwa” (Gogol 1987: 266), gdy tymczasem w eseju *Rosja kontra nowoczesność* mowa jest o tym, że inwazja Federacji Rosyjskiej na Ukrainę w nocy 24 lutego 2022 roku wywołała nie tylko „szok i dezorientację”, ale także czynny i często całkiem skuteczny opór Ukraińców, jak się okazało, „dzielnych w boju i zręcznych w dyplomacji” (por. Etkind 2024a: 133, 137).

W omawianym eseju Etkind wystąpił w roli raczej politologa niż literaturoznawcy (taka perspektywa zdominowała jego książkę o podróżopisarstwie rosyjskim i amerykańskim; zob. Etkind 2001) czy kulturoznawcy (jak miało miejsce w pracy o chłystach; zob. Etkind 1998). Znajomość wcześniejszych publikacji badacza okazuje się przydatna w trakcie lektury eseju, nie dlatego, że jego poglądy ewoluowały, ale z dwóch innych powodów: zmian zachodzących w opisywanej przez niego rzeczywistości oraz jego licznych powrotów do wątków i tematów poruszonych wcześniej. Oto trzy przykłady. W książce o rosyjskim i amerykańskim dyskursie podróżniczym, wydanej w 2001 roku przez „Nowoje Literaturnoje Obozrienije”, Etkind pisał, że „Rosja i Ameryka nigdy nie były ze sobą w stanie wojny”, co stanowiło „wyjątkowy fakt w stosunkach między wielkimi mocarstwami” (Etkind 2001: 5); w zawartym w eseju *Rosja kontra nowoczesność* komentarzu do przemówienia Władimira Putina wyemitowanego w momencie rozpoczęcia wojny z Ukrainą zauważył, że „Putin faktycznie nie wypowiadał wojny Ukrainie, lecz Stanom Zjednoczonym i ich sojusznikom” (Etkind 2024a: 150). W tym kontekście warto przypomnieć jednak, że z konfrontacją Rosji (wtedy ZSRR) z Zachodem mieliśmy do czynienia już w czasach zimnej wojny. Drugi przykład wydaje się tym bardziej godny przywołania, że polskie wydanie eseju wyszło w roku obchodów 300. rocznicy urodzin i 220. rocznicy śmierci Immanuela Kanta. Niemieckiemu filozofowi badacz poświęcił wiele uwagi w monografii o „wewnętrznej kolonizacji” Rosji, opublikowanej w 2011 roku przez Polity Press (Etkind 2011) oraz – w przekładzie rosyjskim – dwa lata później przez „Nowoje Literaturnoje Obozrienije” (Etkind 2013), a ustępy te wyrosły na swego rodzaju „wizytówkę” całej publikacji i znalazły się wśród najczęściej cytowanych i recenzowanych⁴. W eseju *Rosja kontra nowoczesność* powrócił do Kanta jako tego, który „prowadził wykłady w Królewcu w czasie pierwszej aneksji miasta przez Cesarstwo Rosyjskie, a po wycofaniu się wrogich wojsk napisał *Krytykę czystego rozumu*”, chcąc na tym przykładzie zilustrować tezę, że „okresy powojenne są intelektualnie produktywne”, bo wtedy właśnie kluczowa staje się potrzeba „odbudowania, zresetowania i ponownego zakotwiczenia wstrząśniętego wojną świata” (Etkind 2024a: 10). I wreszcie ostatni przykład: wraz z zarysem „kulturowej historii zasobów naturalnych”, które w 2024 roku doczekało się trzeciego wydania (także nakładem dwukrotnie wymienionego wyżej moskiewskiego wydawnictwa; zob. Etkind 2024b), esej *Rosja kontra nowoczesność* stał się Etkindowskim dwugłosem w sprawie paliw kopalnych jako głównego „żywiciela” państwa rosyjskiego i jednocześnie największego „truciciela” jego samego oraz całego globu (w eseju autor stwierdził, że na

⁴ Zob. streszczenie jej rozdziału dziewiątego w wydaniu anglojęzycznym (*Philosophy under Russian Rule*): <https://web.archive.org/web/20171013043149/http://gefter.ru/archive/7025> (dostęp 30.09.2024), a także recenzję Aleksieja Krugłowa (Kruglov 2013: 87–99).

rosnącą świadomość zmian klimatycznych rząd Federacji Rosyjskiej dał trzy odpowiedzi: „zaprzeczenie, oszustwo i przygotowania wojskowe”; Etkind 2024a: 25).

Rosja kontra nowoczesność składa się ze wstępu i ośmiu rozdziałów, poświęconych – poza pierwszym, zatytułowanym *Nowoczesność w antropocenie*⁵ i mającym charakter wstępnych ustaleń teoretycznych, oraz ostatnim, pomyślanym jako „projekt na przyszłość”⁶ i nazwanym *Defederalizacja Rosji* – gospodarce i polityce wewnętrznej, środowisku naturalnemu, ludności w ujęciu *makro* (społeczeństwo w całym jego zróżnicowaniu etnicznym oraz rozwarstwieniu majątkowym) oraz *mikro* (rodzina), kulturze, środkom masowego przekazu, edukacji, ochronie zdrowia i kościołowi oraz siłom zbrojnym i polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej. Struktura przypomina trochę podręcznik czy encyklopedię. Podobnie jak autorowi podręcznika dla studentów roszoznawstwa czy hasła encyklopedycznego „Federacja Rosyjska” Etkindowi przyswieca zamiar scharakteryzowania wszystkich sfer funkcjonowania państwa oraz wydobyć na światło dzienne powiązań między poszczególnymi wydarzeniami, zjawiskami i procesami, ale tytuły poszczególnych rozdziałów – może poza jednym: *Sfera publiczna* – nie brzmią jak typowe tytuły rozdziałów skryptu albo hasła w encyklopedii: *Państwo naftowe, Zarządzanie pasożytnicze, Tak zwana elita, Gender i degeneracja, Wojna Putina*. Żaden autor podręcznika czy encyklopedii nie określiłby też swojej pracy jako „opowieści, w której żyjemy”, „raczej pamfletu niż traktatu”, stworzonego „na czas wojny”, z którego „bije [...] irytacja” (Etkind 2024a: 9, 11). W podjętej próbie zdiagnozowania rosyjskiej współczesności Etkind – jakby chcąc otrząsnąć się z własnych emocji i utrzymać esej w duchu obiektywizmu i beznamietności – szeroko oparł się na koncepcjach naukowych (głównie socjologicznych) oraz posłużył się ugruntowaną w nich terminologią: pisząc, że w przetrwaniu antropocenu mógłby pomóc „nowy typ nowoczesności – refleksyjny, zrównoważony, zdecentralizowany”, powołał się na Ulricha Becka i jego wizję „społeczeństwa ryzyka” (zob. Etkind 2024a: 14, 175; por. Beck 2004)⁷, pod wpływem Jamesa Lovelocka posłużył się określeniem „gaja-nowoczesność” (zob. Etkind 2024a: 14; por. Lovelock 2003)⁸, zaś przy wyjaśnianiu państwa pasożytniczego jako „wspólnoty politycznej, która zachowuje atrybuty państwa, lecz nie spełnia jego funkcji”, wspomógł się monografią Hannah Arendt o korzeniach totalitaryzmu (zob. Etkind 2024a: 57–58; por. Arendt 2021). Wprawdzie określenia „korzenie” (rozumianego jako geneza jakiegoś zjawiska) nie sposób uznać za słowo kluczowe eseju Etkinda, napisanego przecież z myślą o współczesnej Rosji, to jednak

⁵ Antopocen odnosi się do wpływu człowieka na funkcjonowanie przyrody na Ziemi, przejawiającego się w gwałtownej urbanizacji i eksploatacji paliw kopalnych oraz w konsekwencji degradacji środowiska naturalnego (por. m.in.: Bińczyk 2018).

⁶ Określenie „projekt na przyszłość” zostało zaczerpnięte z *Podróży z Petersburga do Moskwy* oświeceniowego pisarza i myśliciela Aleksandra Radiszczewa, w której było podtytułem rozdziału *Chotilów* (zob. Radiszczew 1954: 152).

⁷ Beck nazwał ryzyko „pojęciem [...] na wskroś nowoczesnym” oraz wysunął tezę, że „przyczyna krytyki nauki i techniki oraz sceptycyzmu wobec nich nie leży w «irracyjności» krytyków, ale w tym, iż racjonalność naukowo-techniczna zawiodła wobec rosnącego ryzyka i zagrożeń cywilizacyjnych” (Beck 2002: 76, 346).

⁸ W mitologii greckiej Gaja to Ziemia-Matka. W koncepcji Lovelocka Gaja jest „superorganizmem”, stworzonym przez „całą powierzchnię ziemi wraz z żywymi istotami” (Lovelock 2003: 8).

można przyjąć, że jest ono słowem kluczowym tych jego fragmentów, które zawierają „wycieczki” w głąb dziejów, poczynając od pierwszych etapów agresywnej ekspansji terytorialnej: XVII stulecia, kiedy „Moskwa skolonizowała Ural i Syberię”, oraz wieku następnego, gdy „dokonała aneksji ziem nadbałtyckich, Krymu i części Polski, rozpoczęła też podbój Alaski” (Etkind 2024a: 155). Na dawne dzieje paradoksalnie rzuca światło przede wszystkim ostatni rozdział, zawierający zapowiedź rozpadu Rosji, chociaż na analogie między wydarzeniami bieżącymi a historycznymi można natrafić w całej książce.

Omawiany esej powstał w czasie pierwszych miesięcy inwazji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę. Parafrazując tytuł głośnej powieści Ericha Marii Remarque’a, niemieckiego weterana I wojny światowej, można powiedzieć, że „na Wschodzie bez zmian”, choć w ciągu całego tego czasu zmieniały się pozycje walczących po obu stronach, wsie i miasta przechodziły z rąk do rąk, nie tylko wojsko rosyjskie weszło w głąb Ukrainy, ale i siły zbrojne Ukrainy przekroczyły granicę Rosji w okolicach Kurska. Do tego ostatniego wydarzenia Etkind nie zdążył już odnieść się w swojej pracy. Można przypuszczać, że gdyby nawet miało miejsce ono jeszcze w trakcie pisania eseju, doczekałoby się w nim co najwyżej wzmianki. Napaść Rosji na sąsiednie państwo zainspirowała autora do sięgnięcia po pióro, posłużyła za katalizator poszukiwać intelektualnych ostatnich dziesięcioleci, ale nie stała się głównym przedmiotem jego dociekań.

Pytanie, jak nazywać wydarzenia na Wschodzie Europy, należy do podstawowych, które stawia Etkind. Oczywiście odrzucił on lansowaną przez władze Federacji Rosyjskiej nazwę „specjalna operacja wojskowa”, ale zdystansował się też do rozpowszechnionego w zachodniej Europie (w Polsce chyba jednak najmniej) określenia „rosyjska inwazja na Ukrainę”; w jego przekonaniu, mamy do czynienia z „wojną rosyjsko-ukraińską (2014–?)”, podobnie jak w odniesieniu do czasów minionych mówimy o wojnie rosyjsko-japońskiej (1904–1905) i wojnie rosyjsko-polskiej (1919–1920) (zob. Etkind 2024a: 133–134). Nie trzeba przypominać, że obie wymienione wojny Rosja przegrała, podobnie jak wojnę krymską (1853–1856), do której autor odniósł się jako do „najbliższej historycznej analogii do wojny rosyjsko-ukraińskiej z 2022 roku” (Etkind 2024a: 156). Niewiadomą pozostaje nie tylko data (i okoliczności) zakończenia obecnie toczącej się wojny, ale również to, czy – co zdarzało się wcześniej – zdoła ona podważyć „wewnętrzną strukturę imperialnego państwa rosyjskiego” (Etkind 2024a: 157). Porównując ze sobą wojny z różnych okresów historycznych, Etkind zauważa, że napadających i napadanych dzieliły dotąd czynniki „geograficzne, rasowe, ekonomiczne, kulturowe, religijne, językowe”; w czasie wojny rosyjsko-ukraińskiej różnice te nie tylko nie rzucały się w oczy (wystarczy wspomnieć, że duża część ludności Ukrainy używała w życiu codziennym języka rosyjskiego, a wzniesione w czasach ZSRR blokowiska Charkowa wyglądały tak samo jak te w Moskwie czy Omsku), ale nawet sam agresor „miał trudności z ich wskazaniem” (stąd osobliwa „kariera” litery Z, łączona przez badacza ze zjawiskiem fetyszyzacji; zob. Etkind 2024a: 142, 146–148). Musiała istnieć więc jakaś inna różnica. Etkind doszukał się jej w przynależności pokoleniowej rządzących obiema stronami: nazwał wojnę rosyjsko-ukraińską „starciami pokoleń”, „generacji siedemdziesięcioletnich przedstawicieli powojennego wyżu demograficznego a pokoleniami, które przyszły na świat później” (Etkind 2024a: 132–133). Jeśli pierwszych nazwiemy umownie „ojcami”, a drugich „dziećmi”, to przypomną się nam

Ojcowie i dzieci Iwana Turgieniewa, zawierające „modelową literacką analizę” problemu „napięć międzypokoleniowych”, powstała w czasie nieprzypadkowym, gdyż w następstwie wojny krymskiej (Etkind 2024a: 131–132).

Skoro pojawił się przykład literacki, warto pochylić się nad Edkindowską diagnozą życia intelektualnego i artystycznego w Rosji oraz ich odbiorem poza granicami. W sferach tych, w opinii badacza, dokonano się największe spustoszenie. Rozdawnictwo pieniędzy ulubionym (czyli najbardziej lojalnym) artystom, korupcja i plagiatorstwo, cenzura i brak otwartej debaty publicznej, obniżenie poziomu nauczania, deficyt autorytetów, odpływ za granicę specjalistów i chroniczna nieufność – oto katalog „chorób”, na które cierpią. Ostatnie z wymienionych zjawisk (i częściowo przedostatnie) w dotkliwy sposób dało o sobie znać podczas pandemii COVID-19, kiedy to w większości państw – jednak nie w Rosji – „eksperci medyczni stali się publicznymi symbolami nadziei i solidarności”, a stosowanie się do ich zaleceń – „jedyną drogą do ocalenia” (Etkind 2024a: 100). Pandemie – obok kryzysu klimatycznego oraz autorytaryzmu – badacz uznaje za główne wyzwania naszych czasów, z którymi w Rosji albo nie walczy się wcale, albo zachowuje wobec nich osobliwie, w rezultacie utrwalając je, a nie usuwając.

Sama Federacja Rosyjska jawi się jako zakonserwowany w swoim anachronicznym bycie kolos na glinianych nogach. Autor eseju *Rosja kontra nowoczesność* posługuje się jeszcze bardziej obrazowymi porównaniami. Rosja to imperium geriatryczne, w którym konserwacja dotychczasowego porządku odbywa się na wszystkich poziomach, od szczytów kremlowskich po babcię, pod której pieczęą pozostawia dzieci pozbawioną męskiego wsparcia matka. Rosja przypomina narkomana, który karmi się paliwami kopalnymi, a kiedy staje wobec ich braku (albo utraty czy obniżenia zysków z ich sprzedaży), wpada w furję i jest nieobliczalny, przy czym nie tylko dla bliższego (Ukraina) i dalszego (państwa, do których Ukraina eksportowała zboże) otoczenia, ale także dla samego siebie. Wojna brutalnie obnażyła wszystkie patologie Federacji Rosyjskiej, przede wszystkim jednak ukazała ją światu jako twór nienowoczesny, rodem z paleoepoki (za cel Władimira Putina eseista uznał „przywrócenie paleonowoczesności w radzieckim stylu – panowania na fundamencie ropy i stali, spowitego fabrycznym dymem, majestatu potęgi militarnej, przymusowej jedności ludu”; Etkin 2024a: 22).

Rosja funkcjonuje na zasadzie samonapędzającego się koła zagłady. Albo inaczej: zmierza ku przepaści, stacza się coraz niżej, co obrazuje okładka polskiego wydania eseju (projektu Julii Karwan-Jastrzębskiej), przedstawiająca człowieka na pochylni, skupionego na utrzymaniu ciała w pozycji stojącej. Jeśli w polskim wydaniu okładka jest czerwona (barwa ta zawsze wywołuje silne reakcje emocjonalne, tutaj jednak przede wszystkim kojarzy się z agresją i niebezpieczeństwem), to w brytyjskim – niebiesko-żółta (w nawiązaniu do flagi ukraińskiej), na której przedstawiony jest pocisk „uzbrojony” w szyby naftowe oraz ich oprządkowanie.

W *Martwych duszach* Gogol nie pytał, komu i do czego jego kraj jest potrzebny. Etkind zakończył swój esej podrozdziałem *Komu potrzebna ta Federacja?* W odpowiedzi na to pytanie warto oddać głos polskiemu publicyście Juliuszowi Ćwieluchowi, odnoszącemu się nie tylko do samej Rosji, ale także do jej oceny zaproponowanej przez Etkinda: „sam autor uwierzył w każde własne zdanie i doszedł do wniosku, że Rosja właściwie nikomu nie jest już potrzebna, więc tylko patrzeć, jak się rozpadnie; i tu

popenił chyba największy błąd intelektualny, bo zapomniał, że Rosję tworzą Rosjanie i może im jest jednak do czegoś przydatna”⁹ (Ćwieluch 2024: 112; por. recenzję brytyjskiego wydania eseju pióra Filipa Rudnika: Rudnik 2023: nlb).

Bibliografia / References

- Arendt, H. (2021). *Korzenie totalitaryzmu*. Przeł. D. Grinberg i M. Szawiel. Warszawa: Wydawnictwo Świat Książki.
- Beck, U. (2002). *Spółczesność ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*. Przeł. S. Cieśla. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Bińczyk, E. (2018). *Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ćwieluch, J. (2024). Zgniła i niemila. *Polityka*, 39: 112.
- Ėtkind, A. (1998). *Hlyst. Sekty, literatura i revolúciâ*. Moskva: Novoe Literaturnoe Obozrenie [Эт-кинд, А. (1998). *Хлыст. Секты, литература и революция*. Москва: Новое Литературное Обозрение].
- Ėtkind, A. (2001). *Tolkovanie putešestvij. Rossiâ i Amerika v travelogah i intertekstah*. Moskva: Novoe Literaturnoe Obozrenie [Эткинд, А. (2001). *Толкование путешествий. Россия и Америка в травелогах и интертекстах*. Москва: Новое Литературное Обозрение].
- Ėtkind, A. (2011). *Internal Colonization. Russia's Imperial Experience*. Cambridge: Polity Press.
- Ėtkind, A. (2013). *Vnutrennââ kolonizaciâ. Imperskij opyt Rossii*. Per. V. Makarov. Moskva: Novoe Literaturnoe Obozrenie [Эткинд, А. (2013). *Внутренняя колонизация. Имперский опыт России*. Пер. В. Макаров. Москва: Новое Литературное Обозрение].
- Ėtkind, A. (2023). *Russia Against Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Ėtkind, A. (2024a). *Rosja kontra nowoczesność*. Przeł. A. Wojtasik. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Ėtkind, A. (2024b). *Priroda zla. Kul'turnaâ istoriâ prirodnyh resursov*. Izd. 3-e, isprav. i dopol. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [Эткинд, А. (2024b). *Природа зла. Культурная история природных ресурсов*. Изд. 3-е, исправ. и допол. Москва: Новое литературное обозрение].
- Gogol, N. (1987). *Martwe dusze*. Przeł. W. Broniewski. Warszawa: Czytelnik.
- Kaźmierczyk, Z., Składanowski, M. (2023). Cywilizacja wojny. Rosja w ideologii Dugina. Rozmowa prof. Zbigniewa Kaźmierczyka z ks. prof. Marcinem Składanowskim. Zapisła Katarzyna Wojan. *Studia Rossica Gedanensia*, 10: 461–505.
- Kruglov, A.N. (2013). Kant i vnutrennââ kolonizaciâ Rossii. *Kantovskij sbornik*, 4(46): 87–99 [Круглов, А.Н. (2013). Кант и внутренняя колонизация России. *Кантовский сборник*, 4(46): 87–99].
- Lovelock, J. (2003). *Gaja. Nowe spojrzenie na życie na Ziemi*. Przeł. M. Ryszkiewicz. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Radiszczew, A. (1954). *Podróż z Petersburga do Moskwy*. Przeł. S. Pollak. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Rudnik, F. (2023). *Rosja – rozwydrzony bachor dziejów. O książce „Russia Against Modernity” Aleksandra Etkinda*. „Krytyka Liberalna”, 24 października, nr 772 (42/2023). <https://kulturaliberalna.pl/2023/10/24/filip-rudnik-recenzja-aleksander-etkind-russia-against-modernity/> (dostęp 30.09.2024).

⁹ Esej został oceniony na cztery (w skali sześciopunktowej).

Źródła internetowe / Internet sources

<https://web.archive.org/web/20171013043149/http://gefter.ru/archive/7025> (dostęp 30.09.2024).

Competing interests: The author declares that she has no competing interests.